

ТЕМА. ПРОБЛЕМА СУСПІЛЬСТВА

ПЛАН

1. Суспільство: сутність і специфіка пізнання
2. Єдність і різноманіття світової історії
3. Рушійні сили і суб'єкти суспільного розвитку

Питання 1. Суспільство, у широкому смислі, - відокремлена від природи частина матеріального світу, яка являє собою форму життєдіяльності людей, що розвивається історично, У вузькому смислі - це певний етап людської історії.

Як один з елементів об'єктивної дійсності, суспільство підпорядковується всім загальним закономірностям її розвитку. Проте, з іншого боку, суспільство - це особлива, специфічна частина дійсності і, як така, характеризується, крім загальних, своїми специфічними закономірностями. Тому і пізнання суспільства, суспільних явищ має свою специфіку.

Найважливіша специфічна особливість соціального пізнання полягає в тому, що суспільство виступає в ньому і як об'єкт і як суб'єкт пізнання: люди творять свою власну історію, вони ж і пізнають її. Це пізнання здійснюється не у відриві від природи, не окремо від неї, а в процесі взаємодії людини і природи. Проте соціальні явища значно складніші природних явищ, оскільки вони являють собою вищу форму руху матерії.

Труднощі, що виникають у процесі пізнання суспільних явищ, визначаються певною мірою і тим, що закони розвитку людського суспільства виявляють себе не так явно, як більшість законів природи. Якщо в природі існують зв'язки між неживими предметами або нерозумними істотами, то в суспільному житті зв'язки виражають взаємовідносини між мислячими істотами, які здійснюють не тільки матеріальну, але і духовну діяльність.

Характерна риса суспільного життя полягає в тому, що його розвиток здійснюється через діяльність людей, що переслідують свою певну мету, свої інтереси. Звідси і специфіка соціального пізнання характеризується тим, що воно завжди пов'язане з ціннісно-особистісним ставленням суб'єкта до досліджуваної проблеми. Слід зауважити, що і пізнання природи не вільне від впливу на нього соціального середовища, особливостей тієї або іншої епохи. Проте на хід самого пізнавального процесу при дослідженні явищ природи ціннісне ставлення суб'єкта до досліджуваного предмета далеко не завжди безпосередньо впливає. Соціальні ж відносини завжди розглядаються через призму суспільних інтересів, цілей. Ця обставина зумовлює і певні методологічні принципи соціального пізнання, особливості розуміння тієї обставини, що класові інтереси в класовому суспільстві, впливаючи на інші інтереси людей, і в залежності від місця того або іншого класу в суспільному житті, створюють можливість правильної або хибної оцінки суспільних подій, правильного чи неправильного уявлення про суспільну природу рушійних сил і суб'єктів суспільного розвитку.

Пізнання соціальних явищ відрізняється від пізнання явищ природи також і тим, що в цій галузі здійснюється дослідження відносин, зв'язків, закономірностей не тільки матеріальних процесів, але і духовних, ідеальних, ідеологічних. Пізнання ж духовних відносин, їхнього зв'язку і взаємодії з матеріальними відрізняється яскраво вираженою специфікою і значно більшими труднощами.

Найважливіша особливість дослідження соціальних явищ полягає, нарешті, в особливому зв'язку цього виду пізнання з практикою. Суспільні науки не тільки використовують практику в процесі пізнання, але і розкривають закономірності розвитку самої практики як соціального явища. Не пізнавши сутності практичної діяльності людей, неможливо зрозуміти і законів суспільного розвитку, тому що ці закони проявляються тільки в процесі активної діяльності людей у всіх сферах дійсності.

Питання 2. Проблема єдності і різноманіття історичного процесу, періодизації і структурування його форм була і є однією з основних для цієї галузі суспільствознавчого знання, що має назву філософії історії. Її осмислення, у свою чергу, нерозривно пов'язане з розглядом проблеми спрямованості історичного розвитку людства.

Вже Гесіод говорить про те, що історія пройшла п'ять століть: золоте, срібне, бронзове, героїв і залізне, що характеризуються повним розладом моральності. Точка зору Гесіода, який жив в епоху руйнування старих підвалин первіснообщинного суспільства, являє собою ідею регресу, яка не поділялась більшістю античних філософів. Зокрема, Платон й Арістотель, що жили в епоху полісної рабовласницької демократії, вважали, що суспільство розвивається по висхідній, але не нескінченно, а в обмеженому колі, постійно повторюючи вже пройдені етапи.

Мислителі середньовіччя, не спростовуючи, тієї думки, що історія є спрямований процес, вважали, що напрямок її розвитку заданий Богом.

Одним з перших дослідників, який у епоху розвитку капіталізму сповна охопив коло питань, що стосуються співвідношення єдності і розмаїття в історичному процесі, був італійський філософ Джамбатіста Віко. У своєму трактаті «Підвалини нової науки про загальну природу нації» (1725 р.) він проаналізував життєдіяльність соціальних організмів у їхній еволюції від племінного життя до Нового часу.

Відповідно до Віко, усі народи у своєму розвитку проходять три етапи: 1). Божественний (підпорядкування жерцям); 2). Героїчний (аристократична держава) і 3). Людський (республіка або конституційна монархія). Висунувши ідею прогресу, Віко припускав не безкінечний суспільний розвиток, а коловорот. Запропонований Віко метод дослідження суспільства шляхом розгляду духовної культури народів став згодом пануючим у філософії історії. Його концепція є праобразом майбутніх теорій циклічності в розвитку культур і цивілізацій.

Філософія історії 18 - першої половини 19 сторіччя в поясненні закономірностей суспільного розвитку зовнішньо орієнтувалася на дві методологічні настановки. Однією з них був натуралізм у формі географічного детермінізму, прагнення пояснити суспільні явища впливом географічного середовища (Ш. Монтеск'є, Г. Гердер і ін.) або у формі ідеалістичного натуралізму, що пов'язує суспільний розвиток лише з розумом (К.А. Гельвецій, Ж. Ж. Руссо). Інша методологічна орієнтація, початок якій поклав Дж. Віко, є характерною для об'єктивного ідеалізму (І. Кант, Г. Гегель). Зокрема, Г. Гегель, який вніс великий вклад у розвиток історико-філософського знання, вважав, що історію роблять реальні люди, але водночас у ній здійснюється якась об'єктивна логіка і щабель історії - це щаблі самопізнання світового духу, прогрес у свідомості свободи. Кожний щабель знаходить найбільш адекватне вираження в душі певного народу, який і реалізує цей щабель у своїй історії. У Гегеля виділені три щаблі, три типи суспільства: східний світ, античність і німецький світ.

На сучасному етапі розвитку соціальної філософії і філософії історії поступово утверджується таке розуміння історії, яке умовно можна визначити як монадне. Його характерною рисою є тлумачення всесвітньо-історичного процесу як єдності. Проте єдності такого, що у свою чергу утворюється множиною історичних індивідів. Монадне розуміння історії, враховуючи і реалізуючи можливості узагальнюючого (формаційного) і індивідуалізуючого (цивілізаційного) підходів до вивчення історичного процесу, одночасно дозволяє уникнути однобічності кожного з них, оскільки не розглядає їх у протиставленні, а виходить із їхньої глибинної єдності, взаємодоповнюваності.

Формаційний підхід ґрунтується на моністичному, універсалістському розумінні історії. Він тлумачить всесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій.

Досліджуючи конкретну дійсність капіталістичного суспільства, К. Маркс спромігся за одиничними, індивідуальними явищами побачити загальне, повторюване, розкрити закономірності історичного розвитку в цілому. З усього розмаїття зв'язків і

відносин він виділив виробничі відносини як основні, що визначають всі інші відносини. Аналіз того загального, що повторюється в історії різних країн і народів, дозволив йому створити абстрактну логічну модель, виділити якісно визначені типи суспільства, показати суспільний розвиток як природно-історичний процес закономірного поступального руху суспільства від нижчих шаблів до вищих.

Суспільно-економічна формація - це якісно визначене суспільство, цілісна система, специфічні риси якої обумовлені виробничими відносинами, що становлять її основу.

Поняття формації узагальнює, фіксує те, що є загальним для різних країн, які проходять той самий шабель історичного розвитку: спосіб виробництва з його продуктивними силами і виробничими відносинами, економічний лад і відповідні йому форми суспільної свідомості, ідеологічні відносини й установи. Кожна суспільно-економічна формація існує не поруч з окремими суспільствами (наприклад, із суспільствами країн Англії, Японії, Франції), а лише в них, через них, у якості їхньої внутрішньої сутності, а тим самим і їхнього типу. Виступаючи як тип суспільства, вона в той же час є стадією всесвітньо-історичного процесу, пов'язаного передумовами свого виникнення з попередньою і передумовами свого зникнення - із наступною стадією розвитку людського суспільства. Марксизм виділив п'ять типів формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична. Кожна формація є шаблоном соціального прогресу.

У СРСР формаційний підхід до історії вульгаризувався, трансформувавшись поступово у **формаційний редукціонізм**, прагнення ввіпхнути всесвітньо-історичний процес у формаційну «п'ятичленку».

У сучасних умовах однобічність тлумачення історичного процесу як лінійної схеми, що складається з п'яти суспільно - економічних формацій, стає дедалі більш очевидною. Всесвітньо-історичний процес значно багатший його теоретичної моделі. Тому стає все більш необхідним доповнення цього тлумачення іншим, нелінійним підходом до розуміння історії, конкретизації погляду на природу вихідної одиниці історичного виміру.

При розробці такого нелінійного розуміння першорядного значення набуває поняття **«цивілізація»**. Дане поняття пов'язане з такими латинськими поняттями як «civile» (цивільний), «civis» (громадянин), «civitas» (громадянське суспільство).

Класичні представники цивілізаційного напрямку у світовій філософії історії - О. Шпенглер, А. Тойнбі.

О. Шпенглера тлумачить цивілізацію не як зліт, а як омертвіння відповідної культури. Він виділяє 8 розвинутих культур. Прагнучи перебороти історичний «монадизм» Шпенглера, *А. Тойнбі* висуває на передній план інтегруючу функцію великих світових релігій, у яких вбачає єдину опору зближення народів. У своїй роботі «Розуміння історії» він намагається переосмислити весь суспільно - історичний розвиток людства в дусі теорії круговороту локальних цивілізацій. Всесвітня історія, за Тойнбі, являє собою сукупність історій окремих своєрідних і відносно розвинутих цивілізацій. У початковому варіанті він їх налічував 21, потім скоротив до 13. З них до нашого часу збереглося лише шість: західна, візантійсько-ортодоксальна, російсько-ортодоксальна, арабська, індійська, далекосхідна (китайська, японсько-корейська). Кожна з цивілізацій проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надламу і занепаду, після чого, як правило, гине, поступаючись місцем іншій. Вважаючи соціальні процеси, що послідовно відбуваються в цих цивілізаціях аналогічними, Тойнбі на цій підставі намагається вивести деякі формальні «емпіричні закони» повторюваності суспільного розвитку, що дозволяють передбачати головні події в доступному для огляду майбутньому.

На відміну від формаційного, цивілізаційний підхід постає не генералізуючим, універсалістським, а індивідуалізуючим, в контексті неповторного, унікального індивіда

історичного масштабу. Історичний же процес відповідно, - як спільність таких індивідів, своєрідність яких обумовлює багатство форм і проявів розвитку людства.

Цивілізація, визначена як самобутній соціокультурний індивід, виникає, як показав Тойнбі, як певна відповідь на виклик середовища, того чи іншого глобального етнобіогеоценозу. Вже в процесі становлення цивілізації, у ході відповіді на цей первинний виклик закладається її **геном**, сукупність детермінант, що впливають на її індивідуальність і розвиток. І прогресувати цивілізація здатна лише доти, доки реалізується її геном, доки вона в змозі сприймати все нові виклики навколишнього середовища й адекватно відповідати на них.

З позицій цивілізаційного підходу як підходу послідовно нелінійного, історичний прогрес - не в неухильному русі, поступальний характер якого визначається через позиції «нижче - вище», «гірше - краще», а в тому, щоб кожна цивілізація в процесі самовизначення і самоствердження відтворила, відкрила для себе наново і збагатила своїм, лише їй властивим екзистенційним досвідом, неминучі інваріантні структури і цінності загальнолюдського характеру.

Кожна цивілізація у своєму онтогенезі проходить основні шаблі філогенетичного шляху людства. І критерієм прогресу виступає в даному випадку не якесь абстрактне зовнішнє мірило, а ступінь розвиненості, самоідентифікації і самореалізації відповідної цивілізації, умовно говорячи, - відстань, пройдена саме нею на шляху опрідмечування свого генома й одночасно на шляху відтворення й узагальнення загальнолюдських цінностей та інваріантних структур культури.

Таке розуміння історичного прогресу повинне не протистояти іншим, наприклад, формаційному, а доповнювати їх. Проте в даному випадку вже не цивілізація приєднується ззовні до, скажімо, формаційної послідовності. Навпаки, формаційні особливості постають як внутрішні, інваріантні, архетипічні характеристики певної цивілізації, властиві їй лише тією або іншою мірою й у контексті інших архетипів.

Отже, історичний процес багатомірний і змінний, відповідно й осмислення його здійснювалося в різних ракурсах, в руслі різних напрямків, призводило до формування, утвердження і зміни основних парадигм історичної свідомості.

Питання 3. Рушійні сили розвитку суспільства пов'язані, насамперед, із діяльністю людей. Адже життя суспільства, його історія є діяльність людей, тобто діяльність особистостей, соціальних груп, народів. Тому ця історія повинна розглядатися саме в контексті діяльності людей.

Що ж є рушійною силою дій кожної людини, будь-якої соціальної групи, суспільства в цілому?

К. Гельвецій назвав інтерес «всесильним чарівником», який змінює вигляд будь-якого предмета. На думку П. Гольбаха, інтерес є єдиним мотивом людської діяльності. З різноманітними формами людської діяльності пов'язували інтерес Кант і Гегель. Конструктивно-творчу роль інтересу підкреслювали К. Маркс та інші мислителі. Вже декілька десятиліть у цивілізованих країнах світу перебуває на озброєнні психологічна формула: інтерес – стимул - реакція на стимул - мотив дії - сама дія.

Серед численних інтересів особливе місце належить матеріальним, в першу чергу - інтересам власності, адже історію розвитку людської цивілізації можна періодизувати за формами власності. Взаємодія ж інтересів (особистостей, соціальних груп, спільностей людей і ін.) відбувається не сама по собі, а через реальні суспільні відносини, зв'язки, організації. Суспільне життя постійно «нормує» інтереси, надає їм соціальну форму, зміст, визначає засоби їхньої реалізації.

На основі спільності інтересів відбувається об'єднання людей у соціальні групи. Інтереси ж людей надзвичайно суперечливі, вони органічно «вплетені» у соціально - політичні, моральні, духовні, і, навпаки, духовні містять у собі матеріальні інтереси і потреби.

Отже, **рушійні сили суспільного розвитку** - це діяльність людей, соціальних груп і прошарків, соціальних спільнот, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні і недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки.

Суб'єктом суспільного розвитку є, насамперед, особистість, яка виступає в якості соціального прояву кожної людини, виражена в конкретній індивідуальній характеристиці. Глибинні начала ролі особистості - в її суспільній природі. Приналежність особистостей до різних типів спільнот виступає в якості визначеного імпульсу життєдіяльності кожної людини, кожної особистості. Саме в них формується її життєдіяльність, соціальна активність.

Активна ж роль особистості в суспільстві виражається в тому, що в сфері виробництва людина постійно удосконалює знаряддя праці і накопичений досвід; у сфері соціальної людини, зазнаючи впливу інших людей, сама впливає на них і, таким чином, на всі існуючі відносини; у сфері політичній особистість поводить себе так само, як і в сфері соціальної, проте можливості прояву активності тут більш різноманітні; у сфері духовного життя активність людини в освоєнні, створенні і удосконаленні духовних цінностей очевидна.

Особливе місце в соціальній філософії посідає проблема **видатних історичних особистостей**. В оцінці їхньої ролі в історії ми маємо надзвичайно велику амплітуду коливань - від думки Б. Рассела, який вважав, що якби сто видатних людей Європи були вбиті в дитинстві, то вся світова історія склалася б по-іншому, ніж це було в дійсності, до погляду видатного історика Франції Моно, який вважав, що хоча більшість істориків і звикли звертати увагу на блискучі і голосні прояви людської діяльності і великих людей, проте, необхідно зображувати швидкі і повільні рухи економічних умов і соціальних установ, що становлять дійсно неперехідну частину людського розвитку і впливають на роль особистостей в розвитку суспільства, діалектику об'єктивних умов і індивідуальних умов у діяльності видатної історичної особистості.

Від чого ж залежить роль видатних історичних особистостей? Цілком очевидно, що історична особистість, її роль є своєрідним результатом двох складових: соціальних умов. Соціальних потреб, з одного боку, і якостей конкретної особистості - з іншого.

Опорним при дослідженні питання про суб'єкти історії є поняття **соціальна група**. При цьому соціальна група може бути суб'єктом. Якщо в неї є спільні інтереси, мета дії, тобто якщо вона являє якусь цілісність. На відміну від індивідуального суб'єкта (особистості) групу можна розглядати як соціальний суб'єкта.

Різняться **малі соціальні групи** - це нечисленні соціальні групи, члени яких об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому спілкуванні один з одним, що є основою їхніх емоційних відносин, особистих групових цінностей і норм поведінки, **середні соціальні групи** (мешканці одного села, робітники одного підприємства. Установи, викладачі і студенти одного вузу) і **великі соціальні групи** - етнічні спільноти (племена, народності, нації), вікові групи (молодь, пенсіонери), об'єднання за статтю (чоловіки і жінки).

Дискусійним є поняття «класу» та «класової боротьби». Марксизм вважає останню рушійною силою розвитку антагоністичного суспільства. Головною причиною виникнення класової боротьби є протилежність класових інтересів, головними серед яких є матеріальні інтереси. У кінцевому рахунку, боротьба прогресивного класу ведеться за ліквідацію старого і утвердження нового базису. Проте, в будь-якому суспільстві базисні, тобто виробничі відносини, обплутані мережею відносин надбудовних, у першу чергу, політичних і правових. Надбудова є тим чинником, що заважає утвердитися новим прогресивним силам і тому і реформаторська і революційна суспільно-історична практика спрямована безпосередньо проти надбудови старого суспільства. Конфлікт між новими продуктивними силами і старими виробничими відносинами служить економічною основою і показником історичної необхідності соціальних змін.

Водночас, говорячи про класову боротьбу, слід зауважити, що абсолютизація її ролі і значення як рушійної сили в розвитку суспільства, як відзначають деякі суспільствознавці, виключала із змісту суб'єкта суспільного розвитку середні класи суспільства, заперечувала творчу діяльність кожного класу в суспільному розвитку. Це призводило до нехтування факту єдності суспільства як соціального організму на кожному етапі суспільного розвитку.

Тому останнім часом посилюється увага до теорій **соціальної стратифікації і соціальної мобільності**, розробка яких у західній соціальній філософії здійснюється ще починаючи з П. Сорокіна.

Сутність першої з них зводиться до таких основних положень: класи зникли, існують лише деякі соціальні «верстви» або прошарки. Тому замість поняття «класи» слід користуватися поняттям «страти» (від латин. стратум - шар, верства); ознаки страта довільні - рід занять, престиж, розмір прибутку, ставлення до певних соціальних проблем, манери, смаки, навички й ін.; кількість страт різні соціологи визначають по-різному - 4,5,6,7,8 і більше.

Теорія соціальної мобільності зводиться до таких положень: теорія К. Маркса про існування в капіталістичному суспільстві двох полярно протилежних класів і загострення боротьби між ними не підтвердилася; мають місце лише відмінності між стратами і висока мобільність, рухливість, пов'язана з переходом з одного страта до іншого; таким чином, говорити про антагонізм між робітником і капіталістом не слід, тому що вчорашній пролетар може стати капіталістом, а капіталіст - пролетарем.

У відповідності зі сказаним, існують «соціальні ескалатори» або «ліфти», на яких люди можуть піднятися на більш високі щаблі суспільного становища - економіка, політика, армія, церква, наука, шлюб.

Крім «вертикальної мобільності», коли люди «піднімаються й опускаються як ліфти в установах» (за термінологією американського філософа й економіста Ст. Чейза), існує і так звана «горизонтальна мобільність», коли соціально - економічне становище людини істотно не змінюється, а лише пов'язане з переходом з одного місця роботи на інше без значного поліпшення або погіршення її економічного становища.

До великих соціальних груп належать так звані соціальні верстви, тобто проміжні або перехідні суспільні групи, що не мають ознак класу (часто їх називають ще прошарком) - наприклад, інтелігенція, частина певного класу (кваліфіковані робітники).

Суб'єктом соціального розвитку є також **народ**. Народ - вирішальна сила всіх суспільно-політичних діянь, яка здійснює всі глибокі соціальні перетворення. Народ - творець усіх духовних цінностей. Цю тезу, безумовно, потрібно розуміти не буквально. Переважна більшість духовних цінностей, скарбниця кожної національної і світової культури створюються професіоналами, народ же, у кінцевому результаті, відіграє роль своєрідного «фільтра», сприймаючого або не сприймаючого певні твори літератури, мистецтва.

Практично всі, хто замислюється над історією, визнають, що в її «живому русі» беруть участь і широкі народні маси, і видатні історичні особистості, які істотно впливають на долю країн і народів, і еліти (економічна, політична, інтелектуальна й ін.), тобто групи «обраних», впливових осіб, які мають безпосереднє відношення до влади і з яких виділяються видатні особистості. Адже еліти з'являються як вираження інтересів певних історично вихідних соціальних груп.

Важлива роль у життєдіяльності суспільства належить поколінням і соціально-етнічним спільнотам. Різноманітні соціально-етнічні спільноти, як суб'єкти суспільних, зокрема національних і міжнаціональних відносин, надають їм особливої своєрідності, неповторності, збагачуючи загальний процес розвитку етносоціального буття, соціуму взагалі.